

ТЕОРЕТИЧНІ ТА ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ПЕДАГОГІЧНОЇ НАУКИ

УДК 37.018.1

М.Б. ГОЛОВКО,

*кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри дошкільної освіти
Державного вищого навчального закладу
«Донбаський державний педагогічний університет» (м. Слов'янськ)*

ПРОБЛЕМИ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ У ПРАЦЯХ ПРЕДСТАВНИКІВ СУСПІЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОГО РУХУ 60-Х РОКІВ ХІХ СТОЛІТТЯ

У статті розглянуто погляди на сімейне виховання дітей у працях представників суспільно-педагогічного руху 60-х років ХІХ століття. З метою аналізу та презентації історико-педагогічного матеріалу використано теоретико-структурний підхід. Це дозволило виявити в науковому доробку основні структурні елементи теорії сімейного виховання та простежити їх генезис у досліджуваній період.

Ключові слова: сімейне виховання, теорія сімейного виховання, основні структурні елементи теорії сімейного виховання, суспільно-педагогічний рух, погляди на сімейне виховання.

Постановка проблеми. Однією з ключових проблем сучасного державотворення є виховання дітей та молоді з урахуванням усіх його складових, усіх ланок, що виконували і виконують організаційну та виховну функції розвитку особистості. У реалізації цих завдань провідне місце посідає сім'я як інституція, де дитина народжується, формуються основи її характеру, моральних цінностей, ставлення до людей, природи, праці. Батьки й матері є носіями суспільних норм, традицій, моралі, класичних добротностей, що транслюються з покоління в покоління і закріплюються в життєвому досвіді дітей.

Актуальність підвищення та зміцнення виховного потенціалу сучасної сім'ї зумовлена тим, що вона як соціальний інститут відповідальна за весь комплекс відтворення людини, вона є для дитини тим мікросоціумом, через який засвоюється духовна культура свого народу та людства загалом.

Сім'я і виховання дітей у сім'ї розглядаються в сучасних наукових дослідженнях як соціальна, культурологічна, демографічна, нормативно-правова, історична, психологічна та педагогічна проблема. І вивчення її у даному контексті з позиції історико-педагогічного дискурсу є не менш цікавим та актуальним.

У наш час сімейна педагогіка це галузь наукового знання, що інтенсивно розвивається. Заглиблюючись у проблеми сучасної науки та практики, ми не повинні втрачати і можливості конструктивного діалогу з минулим. Причому значення та зміст минулого досвіду полягає не у розповсюдженні (перенесенні) явищ минулого у сучасній виховній ситуації, а у розвитку з його допомогою гуманістичного мислення. Інтерес до минулого можна пояснити також розкріпаченням педагогічної свідомості, переглядом або ж новим прочитанням традиційної проблематики, відкриттям можливості об'єктивного висвітлення подій та фактів, особливо тих, які розглядалися тенденційно або залишилися невисвітленими (О. Сухомлинська).

Окремі питання змісту, форм і методів виховання у сім'ї, в тому числі дітей дошкільного віку, висвітлено у підручниках і загальних працях з історії педагогіки (З. Борисова, М. Грищенко, І. Зайченко, С. Єгоров, Л. Литвин, Ю. Руденко, М. Стельмахович, Д. Федоренко, М. Шабаяєва, М. Ярмаченко та ін.).

У деяких наукових працях характеризуються або певні відрізки часу у розвитку проблеми родинного виховання, або внесок окремих видатних вчених обраного досліджуваного періоду (Т. Алюнова, Р. Доватор, А. Плеханов, М. Стельмахович, І. Чувашев), або окремі проблеми сімейного виховання (А. Відченко, К. Воробйова, А. Говорун, Н. Зелевська, Н. Даведьянова, Л. Ковальчук та ін.).

Водночас слід відзначити, що, незважаючи на певну кількість наукових праць, окремих досліджень, недостатньою мірою вивчено наступність у розвитку прогресивних ідей з проблеми родинного виховання, поки що не здійснено цілісного історико-педагогічного дослідження, яке повно з урахуванням усіх відомих чинників та сучасної методології, логіки і закономірностей розвитку наукового знання висвітлює становлення теорії сімейного виховання як самостійної інтегрованої системи знань. Саме тому і сьогодні зберігається потреба у проведенні цілісних аналітичних досліджень методологічних та теоретичних засад сімейного виховання, змісту, форм, методів, закономірностей, принципів, умов з метою творчого використання позитивного досвіду в сучасних умовах реформування державної сімейної політики та освітньої галузі. Хронологічно наше дослідження охоплює період другої половини XIX століття – початок XX століття.

Метою статті є спроба висвітлення поглядів на сімейне виховання дітей, що становили його наукові засади, у суспільно-педагогічному русі 60-х років XIX століття з позиції теоретико-структурного підходу.

Виклад основного матеріалу. Становлення сімейної педагогіки як самостійної галузі знань науки було розпочато порівняно недавно. До того ж сучасний науковий потенціал дошкільної і родинної педагогіки занадто великий та різноманітний, і з кожним роком накопичується все більше знань, розібратися у яких нелегко. Протягом тривалого часу результатом розвитку історії педагогіки, з одного боку, було накопичення широкого, але розрізненного матеріалу, з іншого – недостатнє його теоретичне обґрунтування, відсутність узагальнюючого знання багатьох наскрізних проблем історії педагогічної думки, надійного методологічного апарату. Ці недоліки стали відчутними тоді, коли головного статусу у науці набули інтегровані процеси, синтез накопичених знань. Отже, скарбниця педагогічних знань дуже багата, потрібен «інструмент», за допомогою якого ці знання можна привести до порядку, надати їм відповідну ієрархію, використовувати для аналізу та перетворення педагогічної дійсності. Цей «інструмент» має бути, на наш погляд, й одним із надійних засобів конструювання змісту навчального курсу з історії педагогіки в умовах швидкоплинного зростання інформаційного потоку, щоб забезпечити студентів необхідним та достатнім педагогічним знанням для професійної діяльності та сформувати вміння самостійно працювати з будь-якою історико-педагогічною інформацією.

У своєму дослідженні при вивченні накопичених знань ми скористалися оригінальним, на наш погляд, досвідом та ідеями створення, побудування педагогічних теорій, досвідом їх використання, викладеними у відповідних посібниках [2]. Для того, щоб вийти на певні засоби систематизації, упорядкування накопичених знань, їхньої оцінки, визначення одночасно унікальності та особливостей нарощування педагогічного знання згідно з проблемою нашого дослідження, маємо чітко усвідомити категоріальний склад сучасної теорії сімейного виховання як змістової та формалізованої системи знань (поєднання історичного та логічного підходів), щоб потім в історичній ретроспективі виявити витоки та тенденції розвитку основних структурних педагогічних елементів, що входять до складу теорії сімейного виховання (ідеї, поняття, закономірності, принципи та правила).

У науковій, методичній та навчальній літературі теорія сімейного виховання представлена в основному як змістова система знань, яка сформувалася на основі тривалого історичного розвитку. Як і всі галузі педагогічної науки, сімейна педагогіка розвивалася, вбираючи в себе весь позитивний досвід минулих часів. Як відбувався цей процес, яким був механізм зародження нових елементів наукового знання, яким чином вони досліджувалися педагогами у різні часи, які закономірності виявлялися у сімейному вихованні, яке місце воно

посідало у суспільстві – відповіді на ці питання допомагають розв'язувати проблемні питання історії та теорії сімейного виховання у їх діалектичній єдності на рівні створення сімейної педагогіки як сучасної самостійної галузі наукового знання.

В історії суспільного розвитку країни середина XIX століття характеризується поглибленням кризи кріпосницьких відносин у зв'язку з розвитком нового капіталістичного способу виробництва, застосуванням найманої праці в окремих галузях промисловості, підсиленням станового та класового розшарування населення, політичного розмежування суспільства, розгортанням національно-визвольного руху.

Найбільш значний розвиток школи і педагогіки відбувався у час важливих соціальних та освітніх реформ, які проводилися після скасування кріпосницького ладу (1861). Це була пора розквіту національної педагогіки, представники якої зробили гідний внесок у розвиток вітчизняної та світової педагогічної думки. Уряд серйозно зайнявся перебудовою шкільної системи.

На нашому ґрунті зростали ті ж ідеї, що і у Західній Європі Нового часу: ідеї національного та загальнолюдського виховання та освіти, науковості навчання та виховання, переходу від класичної школи до сучасної. Продовжувалася розробка теорії народності школи та педагогіки.

У суспільстві широко розповсюджувався погляд на освіту як на засіб перетворення умов життя та самої людини. У педагогіці зростала увага до окремої особистості. Водночас вивчення характеру, побуту, потреб народних мас розглядалося як необхідна умова для розробки принципів виховання та навчання.

У суспільно-педагогічному русі 60-х років проблеми родинного виховання посідали не менш важливе місце, ніж всі останні. Теорія сімейного виховання як частина цілісної педагогічної концепції створювалася на основі, по-перше, ідеї народності виховання, по-друге, ідеї громадянського призначення людини (єдності загальнолюдського та національного у справі виховання), виховання людини як активного громадського діяча, ідеї гуманістичного підходу до особистості у процесі виховання.

У ці часи в царині освіти працювали такі відомі діячі, як О.Духнович, Т. Шевченко, М. Драгоманов, М. Добролюбов, М. Шелгунов, М. Пирогов, К. Ушинський, Л. Толстой та інші. Вони відстоювали християнські, загальнолюдські та національні цінності, духовно-моральні ідеали, що становили основу їх творчого доробку, що стосувалися і сімейного виховання. Розглянемо їх внесок у розробку теоретичних засад означеної проблеми.

Видатний вчений-педагог, письменник та історик О. Духнович, визначаючи першорядне значення родинного виховання, свою передмову до «Народної педагогії» адресує саме батькам. Для нас цінним є той факт, що в цьому підручнику педагог частково розкриває погляди і на сімейне виховання. О. Духнович підкреслює, що батьки мають охороняти, зміцнювати здоров'я дитини, неабияку роль при цьому відіграє дотримання гігієни, натуральне харчування та фізичний розвиток дитини. Вчений-педагог вказує, що перша настанова, тобто виховання, належить батькам, добрий приклад яких допомагає в цьому. Якщо дитина бачить своїх батьків у праці, у молитві, то й сама буде молитись, працювати, чесно говорити й вчиняти. Педагог нагадує батькам основні прийоми виховання – приклад добрий подавати, люб'язно нагадувати, за добру справу хвалити, полюбити й обдарувати, а за зле тихенько покарати, не фізично, не покарання ради, а ради спрямування [1]. Важливим засобом родинного виховання О. Духнович вважав залучення дітей до праці, він визначив широке коло обов'язків дітей, виконання яких базується на фізичних можливостях (робота у саду, на городі, у дворі тощо). О. Духнович приділив увагу проблемі зайнятості дітей, бо, на його думку, всі діти повинні займатися корисними справами, дозволя повинно бути спрямованим та корисним, інакше неробство призведе до марнослів'я, лінощів та злих вчинків.

На думку педагога, саме батьки мають запалити в серцях дітей любов до Бога, ближнього, родини й Батьківщини. Звертаючись до батьків, О.Духнович писав: «Дай синові твоєму здоровий розум, дай йому добрий нрав, дай йому науку, здібності, працелюбність, дай йому серце...дай йому добру волю...і дай йому все»[1, с. 204].

Сімейне виховання повинно враховувати природу дитини. Ось чому О.Духнович наполягав на вивченні природних особливостей дітей, індивідуальному підході до дітей, тому що вони за своєю природою здатні до різних «витівків».

Ідею народності виховання гаряче підтримував і Т. Шевченко. У творах Т. Шевченка ми знаходимо важливий фактологічний матеріал для характеристики української селянської родини. Простота і суворість, водночас лагідність у стосунках, повага один до одного, передусім до батька й матері, особливе становище жінки-матері, її турботливе та ніжне ставлення до дитини, дотримання звичаїв та вплив громади на внутрішньосімейне життя – такі основні риси селянської сім'ї виокремлює Т. Шевченко у своїй творчості. Засуджуючи важке становище українських жінок-наймичок, він із особливим захопленням і натхненням змальовує жінку-матір – берегиню домашнього вогнища й духовності нації. Захоплюючись вихованням дитини у селянській родині, поет водночас засуджував виховання у дворянських сім'ях («Прогулянка з задоволенням і не без моралі», «Близнюки»). У них матері часто відмовлялися від вигодовування своїх дітей, материнські обов'язки перекладали на найманих жінок (няньок та гувернанток).

Поета турбував стан жіночої освіти, коли більшість дівчат із сільських родин взагалі не вчилися, а дівчата-дворянки у привілейованих навчальних закладах навчалися тільки світських манер, а розвиток розумових здібностей та духовності просто ігнорувалася. Т. Шевченко як справжній гуманіст відстоював рівноправність юнаків та дівчат в одержанні освіти, необхідність повноцінної жіночої освіти.

Активне обговорення педагогічних проблем у суспільстві, як відомо, почалося саме з публікації його статті «Питання життя» у «Морському збірнику» у 1856 році. Він закликав батьків до формування цілісної та правдивої людини з раннього дитинства, підкреслюючи необхідність вивчення особливостей маленьких дітей, врахування їх інтересів та можливостей. М. Пирогов у статті «Питання життя» писав, що виховувати людину – це зробити нас людьми: «Дайте виробитись і розвинутиись внутрішній людині! Дайте їй час і засоби підкорити собі зовнішню, і у вас будуть і негоціанти, і солдати, і моряки, і юристи, а головне, у вас будуть люди і громадяни» [3, с. 213].

Велику цінність для сімейної педагогіки становлять висловлювання М. Пирогова про виховання дітей в сім'ї до школи. М. Пирогов, як і його сучасники-однодумці, вважав сім'ю неозціненним чинником у вихованні справжньої людини. Що стосується методів та засобів розумового виховання дитини у сім'ї, то М. Пирогов був упевнений в тому, що наочність у поєднанні зі словом – ось найбільш доречні засоби ефективного виховання. Мистецтво їх використання полягає у гармонійному поєднанні обох та врахуванні індивідуальності дитини.

Не менш цікавими є й такі думки М. Пирогова. Завжди знайдеться засіб торкнутися тієї струни дитячої індивідуальності, яка збудить увагу, а її можна пристосувати до навчання і викликати інтерес до слова і предмета. Не лише наочність, а й слово цікавить дітей, і навчання грамоти, причому саме у родині, що М. Пирогов вважав необхідною справою культурного суспільства. Навчання грамоти за допомогою наочності М. Пирогов вважав надійним засобом розвитку уважності та кмітливості. Слово ще може замінити наочність, але сама наочність ніколи не замінить слово. Наочність може залишитися у дитячій пам'яті, але враження від слова будуть більш цілісними і зв'язними. Те, що ми сприймаємо у дитинстві за допомогою слова, дуже легко перетворюється у певні образи. Отже, найбільш конструктивними є думки М. Пирогова щодо особливостей дитячої уваги, необхідності її вправлення, про співвідношення слова та наочності у вихованні, про розвиток у дитини здібностей до реальної освіти через «кмітливі ігри», пов'язані з пізнанням предметів та явищ оточуючого світу.

М. Пирогов зазначав, що уява дитини розвивається і діє за умови розвитку зовнішніх почуттів та понять. У дитини думка ніколи не випереджає уяву. Її живить спілкування з природою, спостереження за нею, і батьки не повинні порушувати цей процес розвитку дитячої фантазії. Розвиток психічних процесів (уваги, уяви, зовнішніх почуттів), опанування елементарними знаннями через гру, навчання дитини грамоти, читання – ось завдання початкового розумового виховання. Цінність поглядів М. Пирогова полягає в тому, що вони вільні від політичної кон'юнктури та авторитаризму. Він дійсно є найбільш яскравим виразником педагогічного гуманізму другої половини XIX століття.

В обговоренні проблем сімейного виховання включився і К. Ушинський, автор цілісної оригінальної теорії дошкільного виховання. Основною ідеєю всієї педагогічної системи К. Ушинського є ідея народності виховання. Педагогу вдалося виявити важливу закономір-

ність: зв'язок системи виховання кожної країни з умовами історичного розвитку народу, з його потребами, психологічними рисами та моральними якостями.

Для К. Ушинського не було жодних сумнівів стосовно того, що найбільш природним середовищем для виховання дітей дошкільного віку є сім'я. Розмірковуючи про головних вихователів дитини, К.Ушинський пише, що жінка є необхідним посередником між наукою, мистецтвом та поезією, з одного боку, звичаями та характером народу – з іншого. З цієї думки випливає сама собою необхідність повної всебічної освіти жінки вже не тільки для сімейного життя, але для більш високої мети – провести у життя народу результати науки, мистецтва та поезії.

Розглядаючи умови сімейного виховання, більшою мірою К. Ушинський приділяє увагу духу сім'ї, родинним стосункам, живим зв'язкам між матір'ю та дитиною, педагогічній культурі батьків, особливо матері (конкретний шлях вирішення цього завдання педагог вбачав в організації педагогічного класу у жіночих гімназіях).

До змісту морального виховання повинно входити формування моральних понять, формування у дітей корисних моральних звичок, формування у дітей правильних уявлень про роль та значення праці в історії суспільства, в розвитку людини, виховання любові до людей.

Засобами морального виховання слід вважати: навчання, систему вправ, які базовані на принципах поступовості, визначеності; переконання; заохоченні; прикладі дорослих та єдності вимог до дитини. Для викорінення будь-яких звичок можна використовувати такі засоби: за можливість ліквідувати кожний привід для дій, які викликають ці погані звички, спрямовувати діяльність дітей в інший бік.

Зміст розумового виховання становлять такі елементи: розвиток мови дитини, розвиток рухових, сенсорних та розумових звичок, розвиток логічного мислення, розвиток розумових здібностей.

Засобами розумового виховання, на думку К.Ушинського, є рідне слово, твори усної народної творчості, використання наочності (бесіди за картинами), використання народних ігор, дидактичних ігор, спілкування дітей з природою, навчання. Причому К. Ушинський виокремлював систематичне, методичне навчання з 7 років і підготовче навчання, яке можна організовувати у дошкільному дитинстві. К. Ушинський навіть хотів бачити мати і вчителькою своїх дітей до 8-9 річного віку, для чого написав «Керівництво до викладання «Рідного слова».

Зміст трудового виховання становлять розвиток трудових навичок, виховання любові до праці, навчання самообслуговування, вміння обробляти сад та город, навчання дітей столярного та токарного ремесла.

Найважливішим засобом всебічного розвитку дошкільників є гра як самостійна діяльність дитини. Тоді К. Ушинському доводилося виступати на захист гри, а для нас це безумовний факт. Його заслуга полягає у створенні теорії дитячої гри, обґрунтованої науково-психологічними даними. Виховуючи дитину, батьки повинні знати, що у грі дитина живе і розвивається, що завдання батьків полягає в тому, щоб давати дітям матеріал для ігор, слідкувати за дотриманням правил, заохочувати до творчості, запобігати пересиченню грою [4].

Як бачимо, в теорії сімейного виховання К. Ушинського знайшли подальше уточнення та поглиблення такі її аспекти, як зміст виховання, враховуючи його складові; поширення групи засобів виховання (гра як соціальна діяльність, рідна мова, навчання), їх диференціація; психологічні основи сімейного виховання, що впливають з ідеї глибокого вивчення та всебічного інтенсивного розвитку всіх процесів, станів, властивостей у їх сукупності (особливо розвиток мови та мислення, цінних навичок та звичок) у дітей дошкільного віку.

Висновки. Ми спробували відійти від механічного поєднання накопичених відомостей та фактів, а знайти основоположну ідею або принцип, який дозволяє представити весь матеріал у системі й оцінити його значущість та актуальність. Структурно-логічний аналіз дозволив нам представити накопичений науковий матеріал у досліджуваній відрізок часу певним чином. Тож, у межах суспільно-педагогічного руху 60-х років XIX століття найбільш чітко оформилися основні ідеї теорії сімейного виховання – ідея гуманного ставлення до дитини у процесі виховання, ідея народності сімейного виховання, ідея гармонійного виховання, ідея провідної ролі особистості вихователя у вихованні дітей, в даному випадку – матері. Більшою мірою вивчалася сутність та зміст таких понять, як мета, завдання та зміст сі-

мейного виховання, його умови та засоби (О. Духнович, М. Пирогов, Т. Шевченко), меншою мірою поки що – закономірності та принципи виховання. У накопиченому науково-педагогічному досвіді простежується тенденція пошуку шляхів узгодженості, єдності та наступності суспільного та сімейного виховання, їх функцій (К. Ушинський); був зроблений внесок у розв'язання психологічного аспекту проблеми – вивчення психології дитини, проблеми розвитку і формування особистості; психологічних основ гри як засобу виховання та розвитку дітей (К. Ушинський, М. Пирогов). Перспективами дослідження має стати вивчення проблеми на наступних етапах історичного розвитку педагогічної думки.

Список використаних джерел

1. Антология педагогической мысли Украинской ССР / Сост. Н.Калениченко. – М.: Педагогика, 1988. – 640 с.
2. Коротяев Б. Педагогика как совокупность педагогических теорий / Б.Коротяев // Избранные педагогические сочинения: В 3 т. – т. 1. – Луганск: Альма-матер, 2008. – С. 230–467.
3. Пирогов М. Питання життя / М.Пирогов // Хрестоматія з історії дошкільної педагогіки / за ред. З. Борисової. – К.: Вища школа, 2004. – С. 209 – 216.
4. Ушинський К. Людина як предмет виховання / К.Ушинський // Хрестоматія з історії дошкільної педагогіки / за ред. З. Борисової. – К.: Вища школа, 2004. – С. 196–201.

References

1. Kalenichenko, N. (Ed.). (1988). *Antolohiia pedahohicheskoi myisli Ukrainskoi SSR* [Anthology of the pedagogical thought of the Ukrainian SSR]. Moskva, Pedahohika Publ., 640 p. (In Russian).
2. Korotiaev, B. (2008). *Pedahohika kak sovokupnost pedahohicheskikh teorii* [Pedagogy as a set of pedagogical theories]. *Izbrannye pedahohicheskie sochineniia* [Selected pedagogical compositions]. Luhansk, Alma-mater Publ., vol. 1, pp. 230-467 (In Russian).
3. Pirohov, M. (2004). *Pytannia zhyttia* [Questions of life]. *Khrestomatiia z istorii doshkilnoi pedahohiky* [Readings on the history of preschool education]. Kyiv, Vyshcha shkola Publ., pp. 209-216 (In Ukrainian).
4. Ushynskii, K. (2004). *Liudyna yak predmet vykhovannia* [Man as the subject of education]. *Khrestomatiia z istorii doshkilnoi pedahohiky* [Readings on the history of preschool education]. Kyiv, Vyshcha shkola Publ., pp. 196-201 (In Ukrainian).

В статье рассмотрены взгляды на семейное воспитание детей в трудах представителей общественно-педагогического движения 60-х годов XIX столетия. С целью анализа и представление историко-педагогического материала использован теоретико-структурный подход. Это позволило обнаружить в научном наследии основные структурные элементы теории семейного воспитания и проследить их генезис в исследуемый период.

Ключевые слова: семейное воспитание, теория семейного воспитания, основные структурные элементы теории семейного воспитания, общественно-педагогическое движение, взгляды на семейное воспитание.

The views on family upbringing of children in the public and educational movement of the 60s of the 20th century are considered in the article. The theoretical and structural approach was used for analyzing and presenting historical and pedagogical material. The main structural elements of the theory of family upbringing and their genesis are revealed in the period under study.

Key words: family upbringing, the theory of family upbringing, the basic structural elements of the theory of family upbringing, the public and educational movement, **the views on family upbringing.**

Одержано 14.02.2017.